

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ТИББИЁТ АКАДЕМИЯСИ
ИЖТИМОЙ ФАНЛАР КАФЕДРАСИ**

**“ЎЗБЕКИСТОН АРАБЛАРИ ЎЗИГА ҲОС ЭТНИК
ГУРУҲ СИФАТИДА”**

УСЛУБИЙ ТАВСИЯНОМА

Тошкент 2018

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ТИББИЁТ АКАДЕМИЯСИ

ИЖТИМОЙ ФАҢЛАР КАФЕДРАСИ

ЎЗБЕКИСТОН АРАБЛАРИ ЎЗИГА ХОС ЭТНИК ГУРУҲ СИФАТИДА

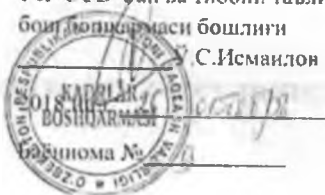
УСУЛБИЙ ТАВСИЯНОМА

ТОШКЕНТ- 2018

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ
ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ТИББИЁТ АКА ДЕМИЯСИ**

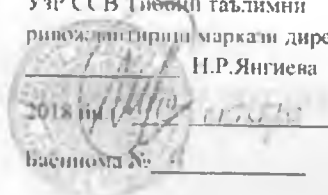
“ТАСДИҚЛАЙМАН”

ЎзР ССВ Фан ва тиббий таълим
бош бунёдкорлари бошлиги
С.Исмаилов

“КЕЛИШТИЛГАН”

ЎзР ССВ Тиббий таълимни
ривожлантириш маркази директори
Н.Р.Янгиева

ЎЗБЕКИСТОН АРАБЛАРИ ЎЗИГА ХОС ЭТНИК ГУРУХ СИФАТИДА

УСУЛБИЙ ТАВСИЯНОМА

Тошкент 2018

Тузувчи:

Ш.А.Искандаров - Тошкент тиббиёт академияси “Ижтимоий фанлар”
кафедраси катта уқитувчиси

Тақризчилар:

С.Д. Норкулов - Тошкент тиббиёт академияси “Ижтимоий фанлар”
кафедраси мудири ф.ф.д. доц.

Ф. Очилдиев - ЎзМУ, тарих факультети “Археология” кафедраси
мудири, т.ф.н., доц.

Услубий тавсиянома Тошкент тиббиёт академияси Илмий Услубий Кенгашида
куриб чиқилган.

“4”_апрель_2018 йил _____8_____ - сон мажлис
баённомаси

Услубий тавсиянома Тошкент тиббиёт академияси Илмий Кенгаши томонидан
тасдиқланган.

“1”_июнь_2018 йил _____11_____ - сон мажлис
баённомаси

ОТМ кенгаш котиби т.ф.д., профессор

Исмаилова Г.А.

Услубий тавсиянома Ўзбекистон арабларининг ўзига хос этник жиҳатлари, яъни этник тарихи ва араблар билан боғлиқ этнотопонимлар ҳамда уларнинг идентиклиги (этник ўзликни англаш) даги ўзгаришлар комплекс тарзда тадқиқ қилинган.

Минтақадаги араб этносини этнографик нуқтаи назардан ўрганиш орқали биз маҳаллий арабларга хос хусусиятлар, уларнинг ўзига хос этнографияси ва этник тарихи туғрисида билибгина қолмасдан уларнинг бир неча асрлар мобайнида ўзга муҳитда, маҳаллий титул этнослар таъсирида ўзига хос жиҳатларини сақлаб қолиш омиллари ва сабабларини ва турли этник гуруҳлар ҳамда этнослар билан ўрнатган этно-маданий алоқалари туғрисида ҳам умумий маълумотлар кўрсатиб ўтилган.

Услубий тавсиянома 07.00.07 этнография, этнология ва антропология ихтисослиги шифри бўйича бажарилган илмий-тадқиқот ишида асосида тузилган тарих, этнография, этнотопонимка билан кизикувчи ўқитувчилар ҳамда изланувчилар ва талабалар учун мулжалланган.

МУНДАРИЖА

1. Кириш	6-12
2. Арабларнинг Урта Осиё хуудларида жойлашиши	13-21
3. Ўзбекистон араблари этник тарихининг асосий босқичлари	22-32
4. Араб этноси билан боғлиқ этнопонимлар	33-39
5. Амалий тавсиялар	40
6. Адабиётлар	41-44

КИРИШ

Ўзбекистон этнологияси фанида этногенез ва этник тарих муаммоларини ўрганиш билан бирга этник жараёнларни ва айниқса турли тарихий-этнографик минтакалардаги айрим кам сонли этносларни ҳамда уларни турли субэтнослар таъсирида ўзига хос ривожланиш босқичларини тадқиқ этиш муҳим муаммолардан биридир. Айниқса мазкур муаммо улкан глобал ўзгаришлар ва ижтимоий-иқтисодий кашфиётлар асри бўлган XX аср учун муҳим аҳамиятга эга. Шу маънода айтиш мумкинки, Ўзбекистондаги миллий диаспоралар ичида минтақада яшовчи араблар этнографик нукта назардан ҳозиргача махсус ўрганилмаганлиги ва ўзига хос ривожланиш тарихига эгаллиги, қадимий миллий расм-русумлари, ҳамда ўзига хос этнохўжалик анъаналарини ҳозиргача сақлаб келишлиги билан ажралиб туради.

Тарихдан маълумки, Ўзбекистон ҳудудида азалдан турли халқлар ва миллатлар учун ягона умумий макон бўлган. Муҳтарам Президентимиз таъкидлаганидек, «Бизнинг қадимий ва саховатли заминимизда кўп асрлар давомида турли миллат ва элат, маданият ва дин вакиллари тинч-тотув яшаб келган. Меҳмондўстлик, эзгулик, қалб саховати ва том маънодаги бағрикенглик бизнинг халқимизга доим хос бўлган ва унинг менталитети асосини ташкил этади»¹ «2017–2021- йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси»² даги миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлашга қаратилган тамойилларда ҳам ўз аксини топди. Миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик мамлакат барқарорлигини таъминлашга буғунги куннинг асосий муаммоларидан бири ҳисобланади.

Шубҳасиз, ҳозирда мамлакатимиз ҳудудида турли тарихий даврларда кечган этник жараёнлар ва юртимизда яшовчи турли халқлар

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги нутқи. // «Халқ сузи» 2017 йил, 25 январь

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947-сон фармони билан 1-илоҳасида келтирилган «2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси». <http://strategy.regulation.gov.uz>

этнографиясини ўрганиш ва долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Шу маънода айтиш мумкинки, Ўзбекистонда яшовчи араблар турли халқлар орасида ўзига хос ривожланиш тарихига эгаллиги, қадимий миллий расм-русумлари ҳамда этнохўжалик анъаналарини ҳозиргача сақлаганлиги билан ажралиб туради.

Ўзбекистон арабларининг анъанавий маданиятининг этник ва локал хусусиятларини тарихий-этнологик нуқтаи назардан тадқиқ этиш асосан, куйидаги омилларга кўра долзарб ҳисобланади.

Ўзбекистон арабларининг ўзига хос этник жиҳатлари, яъни этник тарихи ва араблар билан боғлиқ этнопопонимлар ҳамда уларнинг идентиклиги (этник ўзликни англаш) даги ўзгаришлар комплекс тарзда тадқиқ қилинмаган. Минтақадаги араб этносини этнографик нуқтаи назардан ўрганиш орқали биз маҳаллий арабларга хос хусусиятлар, уларнинг ўзига хос этнографияси ва этник тарихи тўғрисида билибгина қолмасдан уларнинг бир неча асрлар мобайнида ўзга муҳитда, маҳаллий титул этнослар таъсирида ўзига хос жиҳатларини сақлаб қолиш омиллари ва сабабларини ва турли этник гуруҳлар ҳамда этнослар билан ўрнатган этно-маданий алоқалари тўғрисида ҳам умумий маълумотларга эга бўламиз. Илмий тадқиқот асосини Ўзбекистон арабларининг яшаб келаётган аҳолининг ўзига хос жиҳатлар хўжалиқда янги технология ҳамда моддий ва маънавий, турар-жойлари, кийим-кечақлари, тақинчоқлари, урф-одатларидаги ўзига хос трансформацион жараёнлар махсус эътибор қаратиш имконини беради. Ўзбекистон арабларнинг оилавий маросимлари, бола туғилиши, никоҳ тўйи, диний маросимларида анъанавий ва замонавийлик, билан боғлиқ баъзи бир ўзига хос хусусиятлари ажралиб туради. Бу эса илмий тадқиқотмизнинг бутунги кундаги муаммоларидан бирини ташкил этади.

Умуман олганда, Ўзбекистон арабларининг этномаданий идентиклигидаги трансформацион ва инновацион ўзгаришларни ўрганиш бутунги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси: Тақдим этилаётган

диссертация мазкур мавзу бўйича олиб борилган этнографик илмий изланишдир. Ўзбекистон арабларининг этник ўзлигини англашга доир махсус адабиётлар деярли йўқ. Шу боис мавзунинг махсус диссертацион тадқиқот тарзида ўрганилганлиги ҳамда мазкур мавзунинг тадқиқ этиш мақсадида арабларининг этномаданий идентиклигига бевосита эмас балки билвосита тегишли бўлган адабиёт ва манбаларни таҳлил этишни маъқул топдик:

Асосий манба ва адабиётлар сифатида арабларнинг анъанавий мулоқот маданиятини ўзаро киёсий тадқиқ қилишда мусулмон халқларининг маънавий ва ахлоқий кадриятлари ёритилган Қуръони карим, Ҳадиси шариф каби муқаддас китоблар матнларидан ҳам фойдаланиш режалаштирилган³.

Мовароуннаҳрга арабларнинг кириб келишига оид тарихий маълумотларни ўрта аср ёзма манбаларида, жумладан, араб географ ва сайёҳларининг асарларида, маҳаллий тарихчиларнинг (*Табарий, Балазурий, Ибн ал-Асир, Ёқут Ҳамавий, Наршахий, Абу Тоҳирхожа*) тарихий асарларида учратамиз⁴. Шунингдек, машҳур олим, давлат арбоби ва алломалар Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Яссавий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, ал-Истаҳрийларнинг асарларида ҳам айрим маълумотлар баён қилинган⁵. Жумладан, ал-Истаҳрийнинг маълумотига қўра, араблар Мовароуннаҳрни босиб олгандан сўнг бу ҳудудга кучиб келиб, янги шаҳар, қишлоқлар ҳамда маҳаллаларни барпо қилган⁶.

Ўзбекистон араблари нуфуси билан боғлиқ дастлабки статистик маълумотлар 1926 йилги аҳоли рўйхати маълумотларида ўз ифодасини

³ Қуръони Карим // Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур таржимаси. – Тошкент, 1992.; Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. Ал-жамъ ас-сахъ – Тошкент: Қомуслар Бош тахририяти, 1997. 1-жилд. – 560 б. Муҳаммад Солих. Шайбонийнома. Т: "Адабиёт ва санъат" 1989.

⁴ IX–XII асрлардаги Ўрта Осиё тарихига оид манбаларнинг батафсил таҳлили шарқшунос олим В. В. Бартольд томонидан берилган. Бу туғрисида батафсилроқ қarang: *Бартольд В. В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии* – Сочи. – Т.: 2, часть 2. – М., 1964. – С. 380; *Наршахий Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар*. Бухоро тарихи. – Т.: Фан, 1966. – Б. 120; *Абу Тоҳирхожа*. Самария. – Т.: Камалак, 1991. – Б. 5–81

Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. I–II-том. – Т.: Фан, 1968. – Б. 468; *Аҳмад Яссавий*. Ҳикматлар. – Т: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 – Б. 254; *Заҳириддин Муҳаммад Бобур* Бобурнома. – Т.: Юлдузча. 1989. – Б. 367.

⁵ *Ал-Истаҳрий*. Китоб масолик ал-мамолик. «Материалы по истории киргизов и Киргизии» Том. 1 – М., 1973

топган⁷. Шунингдек, таниқли элшунос олима Б. Х. Кармишева узоқ йиллар давомида Ўзбекистон ва Тожикистонда яшовчи араблар тарихини ўрганиш билан шуғулланган. Унинг илмий изланишларида арабларнинг сони ҳамда улар яшайдиган қишлоқларнинг тили, урф-одати, маданияти ҳақида қизиқарли маълумотларни учратиш мумкин⁸.

Элшунос олима О. А. Сухарева дала тадқиқотлари ва турли тарихий материаллар асосида араб анъанавий кийимларининг ўзига хос жиҳатларини таҳлил этган⁹.

XX асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистон араблари буйича баъзи этнографик маълумотлар Н. Н. Бурикина, М. М. Измаилова, С. Л. Волин, Н. И. Винников, Х. Исмоилов, О. Бўриев, Ш. С. Камолиддин, З. Мадаминжанова, Р. Ражабов, М. Саидов, П. Равшановларнинг илмий-тадқиқотларида ҳам учрайди¹⁰. Юқорида номлари зикр этилган муаллифлар томонидан араблар этногенези у ёки бу жиҳатлари ўрганилди. Бу ўринда Р. Ражабовнинг тадқиқотлари алоҳида аҳамиятга молик ҳисобланади. У ўзининг узоқ йиллар давомида Ўзбекистон арабларининг тарихи ва этнографиясига доир тадқиқотлари натижаси сифатида чоп этган монографиясида ҳамда докторлик диссертациясида бу масалага алоҳида гўхталиб ўтган.

Тарихчи олим Р. Ражабов илмий тадқиқот ишларида Ўрта Осиё арабларининг, этник таркиби ҳамда араб халифалиги томонидан истило қилиниши натижасида бир қисм арабларнинг Мовароуннаҳр заминида жойлашиб кейинчалик ўтроқлашиб олишлари, шунингдек, уларнинг кейинги

⁷ Материалы по районированию Средней Азии Кн. 1. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн. 1-2. - Т.: 1926. - С. 252.

⁸ Кармишева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. - М.: Наука, 1976. - С. 252.

⁹ Сухарева О. А. Бухара XIX - начале XX вв. - М.: Наука, 1966. - С. 327.

¹⁰ Брикина Н. Н., Измаилова М. М. Некоторые данные по языку арабов кишлака Джугары Бухарского округа и кишлака Джейнау Кашкадарьинского округа Узбекской ССР // Записки коллег востоковедов. Т. V 1930. - С. 527-549; Волин С. Л. К истории среднеазиатских арабов // Труды второй сессии ассоциации арабистов // Вып. 36. - М.-Л., 1941. - С. 111-127; Винников И. Н. Арабы в СССР // Советская этнография. IV. - М. - Л. 1940. - С. 148; Исмоилов Х. Традиционная одежда арабов Кашкадарьинском области Узбекской ССР // Костюмы народов Средней Азии. - М., 1979. - С. 221-238; Мадаминжанова З. Арабы Южного Таджикистана (Историко-этнографический очерки) - Душанбе, 1995. - С. 133.

асрларда давом этган ижтимоий-сиёсий ва этномаданий жараёнлар ёритилган. Араб халифалигининг Урта Осиёга юриши (VII–VIII асрлар) даврида ва кейинги асрларда юртимизга келиб жойлашган арабларнинг, ўтроклашиш ва ассимиляция жараёнлари, уларнинг манзилгоҳлари, минтақада кечган этномаданий жараёнлардаги иштироки, урф-одатлари, тил хусусиятлари, ҳўжалик ҳамда турмуш тарзи ва маданияти, турли тузумлар шароитидаги ҳаёти, маҳаллий аҳоли билан ўзаро муносабатлари, антропологик хусусиятлари таҳлил этилган. Бизнинг докторлик тадқиқот ишимиз Р. Ражабовнинг илмий тадқиқот ишидан фарқ шундаки, асосан Ўзбекистонда истикомат килиб келаётган арабларнинг анъаналари ва улар ҳаётидаги трансформацион жараёнларга бағишланган. Мамлакатимизда яшаб келаётган арабларнинг тарихи, тарихшунослиги, уларнинг ўзига хос этник хусусияти намоеън бўлиши, анъанавий ҳўжалиги ва моддий маданияти, оила ва оилавий анъаналари, миллийлик ва ўзгаришлар жараён арабларнинг маънавий, маданиятидаги ўзгаришлари таҳлил этилган. Арабларнинг миллий ўзлигини ўзгаришига ички ва ташқи факторларини асосий сабаблар билан боғлиқ жараёнлар ўрганилган.

Анъанавий араб кийимларини тадқиқ қилган этнограф Ҳ. Исмоилов араб миллий кийимларини тайёрлаш усуллари, мато турлари, тақинчоқлар, кийим-кечак ва безак турлари тўғрисида баъзи маълумотларни таҳлил қилган¹¹. Умуман олганда, Ҳ. Исмоилов кўп йиллик илмий-тадқиқот ишларида арабларнинг кийим-кечакларидаги маҳаллий ва этник ўзига хос локал хусусиятларга оид кўплаб янги маълумотларни илмий муомалага олиб кирган¹². Қолаверса, у Қашқадарё вилояти Миришкор туманида жойлашган йирик араб қишлоғи Жейнов номининг келиб чиқиши тўғрисида ҳам ўзининг фикрларини билдириб ўтган¹³.

Ўзбекистон ва Тожикистонда яшовчи арабларнинг урф-одатлари ва

¹¹ *Исмоилов Ҳ.* Традиционная одежда арабов Кашкардьянском обл. – С. 238.

¹² *Исмоилов Ҳ.* Узбек туйлари. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – Б. 140

¹³ *Мукминова Р. Г.* К истории аграрных отношений в Узбекистане. XVI в Вакнафе. – Т.: Фая, 1966. – С.

яшаш тарзини тадқиқ этишда элшунос олима З. Мадаминжанованинг ҳам хизматлари катта. Унинг монографиясида арабларнинг этник тарихи, таомлари, кийимлари, оиласи, турмуш тарзи, тили ҳамда ўзбек ва тожик халқлари миллий маросимларининг уйғун жиҳатлари тўғрисидаги маълумотлар ҳам учрайди¹⁴.

Ўзбекистон арабларининг ўзига хос хусусиятлари ўрганилиши шуни кўрсатдики, мавжуд манба ва адабиётларда Ўзбекистонда яшайдиган арабларнинг этник тарихи, урф-одати ва маросимлари ҳақида баъзи этнографик маълумотлар берилган бўлса-да, лекин мазкур ишларда араб халқининг этник ўзлигини англашига оид масалалар махсус ўрганилмаган. Шу боис биз мазкур диссертация ишимизда Ўзбекистон арабларининг этномаданий идентиклиги шаклланиши ва ижтимоий институтлар масаласига доир адабиётларни таҳлил этишга ҳаракат қилдик. Арабларнинг турмуш тарзи, этник таркиби, моддий ва маънавий маданияти, урф-одатлари, анъаналари, этноҳўжалиги, турар жойлари, кийим-кечаклари ва тақинчоқлари, шунингдек, уларнинг оилавий турмушидаги ўзига хос анъанавийлик ва замонавийлик, трансформацион ва инновацион жараёнлари ҳамда араб этноси билан боғлиқ этнотопонимлар яхлит бир мавзу усулида ёритилди. Мазкур диссертацияни ёзиш жараёнида дала этнографик тадқиқотлари, натижалари ҳам манбавий асос сифатида ишга жалб этилди. Диссертацияни ёзиш жараёнида мавзу доирасидаги турли манбалар ва архив материалларидан ҳам фойдаланилди.

Хуллас, тадқиқотнинг ўрганилиш даражасини илмий таҳлил қилиш натижаси шуни кўрсатдики, мавжуд манбалар ва адабиётлар муаллифлари Ўзбекистондаги араб халқининг этногенези ва этник тарихи урф-одати ва маросимлари ҳақида баъза этнографик маълумотлар берилган бўлса-да, лекин уларнинг ишларида араб халқининг этник ўзлик англашга оид махсус илмий тадқиқотлар мавжуд эмас. Шу боисдан ҳам танлаган мавзу бу

¹⁴ *Мадаминжанова З.* Арабы Южного Таджикистана (историко-этнографическис очерки) – Душанб, 1995. – С. 133.

йўналишда яратилган дастлабки диссертацион илмий тадқиқотдир.

ЎЗБЕКИСТОН АРАБЛАРИ ЎЗИГА ХОС ЭТНИК ГУРУҲ СИФАТИДА

1. Арабларнинг Ўрта Осиё худудларида жойлашиши

Тарихдан маълумки, араб халифалиги қўшинлари минтақага илк бора VII аср ўрталарида кириб келган бўлса-да, халифаликнинг минтақада тўла ҳукмронлик ўрнатиши қарийб бир асрга чўзилган. VIII аср ўрталарига келиб араблар томонидан Мовароуннаҳрнинг катта бир қисми исломлаштирилди. Арабларнинг босқинчилик юришлари натижасида араб қавмлари минтақанинг жануби-ғарбий худудларида жойлашди.

Ўрта Осиёни босиб олишни араблар икки йўналишда олиб боришган бўлиб, уларнинг илк юришлари Суғд худудига бўлган. Бу юриш Убайдуллох ибн Зиёд келишидан йигирма йил муқаддам юз берган. Ушбу фикр тарафдорлари карашларига кўра, араблар 651 йилда Марвда мустаҳкамланиб олгач, орадан кўп ўтмай Амударёни кечиб ўтиб, Пойканд ва Бухоро сари боришган. Энг муҳими, Мовароуннаҳрга иккинчи йўналиш жанубий сарҳаддан ўтувчи Кеш йўли бўлганки, араблар шу йўл орқали 654 йилда Суғдга юриш қилишган. Бу сафарда араблар Маймургага қадар боришган¹⁵. Жумладан, арабларнинг Ўрта Осиё заминига илк юриши Наршахийнинг «Бухоро тарихи» номли асарига шундай баён этилади: «Убайдуллох ибн Зиёд Муовия томонидан Хуросонга юборилиб, у Жайхун дарёсидан ўтиб, Бухорога келган вақтда Бухоро подшоҳи, ўғли Туғшода кичик ёшда бўлганлиги туфайли бир хотин (хотун) киши эди. Убайдуллох ибн Зиёд Бойканд ва Ромитонни олиб, кўп кишиларни асир қилди. Турт минг бухоролик асирни шахсан ўзига олди. Бу воқеа эллик учинчи йилнинг охири ва эллик тўртинчи йил (673 йил ноябрь–декабрь) нинг бошида бўлган эди»¹⁶. Арабларнинг Ўрта Осиёга бос-тириб келиши натижасида бу ерда ўзига хос сиёсий бошқарув тизими шакллантирилган. Араблар истилочилик

¹⁵ Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси... – Б. 35.

¹⁶ Уша асар. – Б. 40.

юришларининг биринчи даврида маълум бир стратегик мақсадларнинг йўқлиги, қўшинларида уюшқоқлик етишмаслиги, уларнинг асосий мақсади талаш, талон-торож қилиш эканлиги кўзга яққол ташланади. Шу давргача уларда этник, ижтимоий, маданий, сиёсий бирлик бўлмаган¹⁷. Мовароуннахрни истило қилиш арафасида арабларнинг Хуросон ва унинг атрофидаги вилоятларда, жумладан, Журжон, Дехистон, Сейистон, Буст, Давра, ар-Руххаж (Арахосия), Зобул¹⁸ ва Қобул атрофларида, асосан, кўчманчилар, хусусан, турклар билан жанг қилишига тўғри келганлиги манбаларда қайд этилади. Насаф атрофидаги даштда 500 кишидан иборат туркий жангчиларнинг арабларнинг йулини тўсганлиги Табарий томонидан қайд этиладики¹⁹, ҳар ҳолда, улар яқин атрофдаги дашт ҳудудларида яшовчи аҳоли вакиллари бўлишган. Ҳақиқатан, араблар Ўрта Осиёни босиб олаётган вақтда бу ерлик туркий халқларга қарши курашлар олиб борди. Бироқ, туркий халқларнинг қаршиликлари уларнинг енгилишига олиб келди. Бу тўғрисида Табарийдан ташқари ўша даврда яшаб ижод этган олимларнинг тадқиқот ишла рида ҳам маълумот берилган.

Туроннинг жануби-ғарбий қисми Мовароуннахрни забт этиш ниҳоясига етиб, бу ерда арабларнинг мавқеи мустаҳкамлангач, маҳаллий ҳокимлар бошқарувига деярли ўрин қолмаган бўлса-да, баъзи бир жойларни қадимий сулола воситасида идора қилиш давом этди. Шу боис араблар учун маҳаллий шароитларни яхши биладиган ва итоаткор бошқарувчилар воситасида аҳолини назорат қилишнинг афзал томонлари инобатга олинган. Шу тариқа Шош, Суғд, Уструшона ва Бухорода маҳаллий сулолаларнинг арабларга вассал бошқаруви узок вақтгача сақланиб қолди²⁰. Ўрта Осиё босиб олингандан сўнг арабларнинг маҳаллий аҳоли бошқарув тизимида қолишлари, бир томондан, аҳолини тинчликда ушлаб туриш учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Иккинчидан, араблар ўз мавқеини сақлаб қолишган.

¹⁷ Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси... – Б. 37.

¹⁸ Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана // Соч. Т. VII – М.: Вост лит.–ра 1971 – С. 90

¹⁹ История ат–Табари. Избранные отрывки (Перевод с арабского В. И. Беляева. Дополнения к переводу О. Г. Бельмакова и. А. Б. Халидова) – Т.: Фан, 1987. – С. 85–86.

²⁰ Ражабов Р. Ўрта Осиё этномаданий жараёнларида араблар... – Б. 22.

Учинчидан, араблар маҳаллий аҳолини бошқаришда улардан фойдаланганлар.

Арабларнинг Мовароуннаҳрдаги биринчи юришлари, талончилик урушлари маҳаллий халқлар яратган бойликларни тортиб олиш, моддий ва маънавий бой маданиятнинг таланишига олиб келди.

Арабларнинг Ўрта Осиёга кейинги иккинчи юриши даврида VIII аср бошларидан бошлаб кенг қўламли уруш олиб бориш режалаштирилди. Арабларнинг бу юришдан кўзлаган асосий мақсади Ўрта Осиёда қадимдан яшаб келаётган халқларни исломлаштириш ва бойликларини талашдан иборат бўлган. Халифалик томонидан ғарбий ҳудудларни босиб олиш учун юборилган Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилийни ноиб қилиб юборишади. У Мовароуннаҳрнинг ноиб этиб тайинланган даврдан бошлаб кенг қўламли ҳарбий юриш бошлади. Унинг мақсади, энг аввало, мамлакатни эгаллаб олиб, тўла итоат эттириш, арабларнинг ўтроқлашувини уюштириш ва ислом динини ёйишдан иборат эди. Хусусан, Абу Райҳон Беруний Қутайбанинг Хоразмдаги хатти-ҳаракатларини қоралаб, маҳаллий тилда ёзилган барча китобларни куйдириб, йўқ қилганлигини таъкидлаб ёзганининг²¹ ўзиёқ бунинг яққол далилидир.

Қутайба аввал Хуросон ва унга қўшни ҳудудлардаги Толикон, Чағониён, Бодғис, Аҳорун, Шумон ва Балхни бир муддат ўзига буйсундиради. Бироқ, арабларнинг ушбу вилоятлар устидан ҳукмронлиги 740 йилларгача том маънода мустаҳкамланмасдан қолади. Амударёнинг юқори ҳавзасидаги Термиз, Чағониён, Кумед, Аҳорун, Шумон, Вашгирд, Рашт, Вахш Кубодиён, Хуттал, Каррон, Шугнон, Воҳон, Мунжон, Қундуз, Руб (Руй), Самангон, Балх, Ғарчистон, Гузгон (Жузжон), Бодғис²² каби бир неча унлаб вилоятларни, аниқроғи, ҳар бири ўзининг муайян ички бошқарувига эга майда ҳукм-дорликларни ўз ичига олган бирмунча йирик ҳукмдорлик

²¹ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. Т. 1. – Т.: Фан, 1968. – Б. 72.

²² Камалиддинов Ш. С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX начала - XIII вв. – Т.: Узбекистон, 1996. – С. 149–225.

Тахористон Ябғулиси томонидан бошқарилган.

Араблар Ўрта Осиёга кириб келишгандан сўнг тобе этилган шаҳарларнинг энг обод, гавжум худудларини ўз қарамоғига олишган. VII–VIII асрларда «араб» истилоси, асосан, Шимолий Арабистонга тааллуқлилиги ҳақида олдинроқда айтиб ўтган эдик. Нисбатан чет жойлари эса қўшин таркибида бўлиб, умуман, Арабистон ярим оролида, шунингдек, ажам мамлакатларидан босиб олинган юртлардан олиб келинган лашкар бошлиқларига тақсим қилинган. Бухоро шаҳрида ўрнашган айрим араб хонадонлари ўзларига тегишли мавзеда масжидлар барпо этган²³.

Юқоридаги муаллифларнинг илмий-тадқиқот ишларида Ўрта Осиё арабларининг тарихи билан боғлиқ қарашлар илгари сурилган. Қутайбанинг Бухорога юришлари даврида арабларнинг йирик қисми шу заминга келиб жойлашган. Кейинчалик араблар ўз миллий хусусиятларини аста-секинлик билан йўқотиб, маҳаллий халқларнинг этник таркибига сингиб кетган.

Арабларнинг Мовароуннаҳрга кириб келиши маҳаллий халқ этник таркибига унчалик таъсир қилмади. Аммо босиб олинган жойларга маҳаллий халқнинг турар жойига ўз қўшинларини жойлаштиришди.

Элшунос олима Б. Х. Кармишеванинг айтишича, Шимолий Афғонистоннинг Балх, Шибиргон, Андхуй, Ахчи ва бошқа мавзеларидан Тожикистон жанубига ва Ўзбекистонга кучиб ўтган арабларнинг (бу ҳодиса XX аср бошларига қадар давом этади) бой чорвадорлари Шарқий Бухоро ерларини танлаган булсалар, камбағал фақир араблар суғоришга яроқли бўлган, эгасиз ерларни қўзлаган²⁴.

VII асрнинг ўрталаридан бошлаб истило мақсадида Мовароуннаҳр худудига кириб кела бошлаган араблар VIII аср ўрталарига қадар минтақанинг катта бир қисмини қўлга киритгач, асосан, Бухоро, Самарқанд, Насаф, Кармана, Хоразм, қисман Шош ва Фарғона водийсига келиб

²³ Саидов М., Рашидов П. Жўинов тарихи... – Б. 11–12.

²⁴ Кармишева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным) – М.: Наука, 1976. – С. 252.

жойлашадилар²⁵. Юқорида номлари таъкидланган ҳудудларда уларнинг номи билан боғлиқ кишлоқлар сақланиб қолган.

Арабларнинг Ўрта Осиё ҳудудига кириб келиши тарихига доир асосий маълумотлардан бири бўлган «Бухоро тарихи» асарида арабларнинг Бухоро ва унинг атрофларида ўрнашиб қолишлари, ўлкадаги йирик шаҳарлардан ўзлари учун махсус жойлар ажратиб олишга ҳаракат қилганликларини тасаввур қилса бўлади.

Араблар истило этган шаҳарларда ўз ҳарбий бўлинмаларини жойлаштирар, бу ерларга маҳаллий аҳолини идора қилиш мақсадида ўз қавмдошларини ва ислом динини қабул қилган эронликларни кучириб келтирар эдилар. Бунинг оқибатида янги географик атамалар, жумладан, арабча жой номлари ҳам пайдо бўла бошлайди.

Араблар воҳаларга келиб жойлашар экан, асосан, минтақанинг жануби-ғарбий ҳудудларини танлаган бўлсалар, шимоли-шарқий ҳудудларида эса зич ҳолда жойлашмаган. Минтақанинг шимоли-шарқий қисмлари – Сирдарё ҳавзаларида эса араблар янги маканлар танлашга унчалик рағбат кўрсатмайдилар. Бунинг сабаби, биринчидан, минтақанинг жануби-ғарбий қисмлари нисбатан иссиқ иқлимли бўлиб, табиий-географик жиҳатдан бирмунча дашт ва чўллардан иборат эди. Бу эса, асосан, иссиқ ўлкаларда яшаган арабларнинг миҳозига мос тушарди. Шимоли-шарқий ҳудудлар, айниқса, Фарғона водийси, асосан, тоғ ва тоғолди ҳудудлардан иборат бўлиб, бу ерларнинг иқлими нисбатан совуқлиги араблар учун муайян ноқулайликлар туғдирган²⁶.

Арабларнинг илк бор Фарғона водийсида пайдо бўлиши улар томонидан Ўрта Осиё истило этилиши даврига туғри келади²⁷. Минг йиллардан бери

²⁵ Ражабов Р. Ўзбекистон араблари ва улар истикомат қиладиган аҳоли маканлари хусусида // Илмий-таҳлилий Ахборот – Т., 2012 – № 2. – Б. 4.

²⁶ Ражабов Р. Ўрта Осиёда кечган этномаданий жараёнларда араблар иштироки // Ўзбекистон ҳудудида кечган этномаданий муносабатлар ва унинг давлатчиликнинг шаклланишидаги урни. Республика илмий аянжумани материаллари. – Т.: 2012 – Б. 146 – 147.

²⁷ Қаранг: *Наливкин В. П.* Краткая история Кокандского ханства – Казань: Б.и., 1886 – С. 3, 19. *Андреев М.С.* Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921. // И. Ю Р И У. Т. XVII. – С. 127. *Абдуллаев У.* Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. (XIX-XX аср бошлари) – Т. Yangi nashr. 2005. – Б. 33.

араблар турмуш тарзи ва анъаналари хаттоки этник ўзлик англашда маълум бир хусусиятилар йўқолиб ўзбеклаш жараёни жадаллашганлигини кузатилади.

IX асрнинг биринчи ярмида Мовароуннахр ва кейинчалик Хуросонда ҳокимият бошқаруви араблардан сомонийлар қўлига ўтади. Шу муносабат билан кўчириб келтирилган арабларнинг бир қисми ўз она юртларига қайтиб кетганлар. Бир қисми узок йиллар яшаб, ўзлари ўрганиб қолган маҳаллий аҳолининг меҳр-мухаббатига, урф-одатларига муштараклашиб кетганликлари учун бу юртни ўзларининг абадий ватанлари деб билганлар. Лекин генетик асосларида бадавийлик саҳройилик хислатлари қўпчилиги туфайлими ёки айрим имтиёзлардан маҳрум этилаётганликлари учунми, араблар шаҳарлардан қишлоқларга кўчиб ўта бошлаганлар. Ана шундай сабабларга қўра, қишлоқларга келиб ўрнашганларни маҳаллий аҳоли «балади», яъни «шаҳарликлар» деб атаганлар. Қашқадарё вилоятида ҳам, Бухоро вилоятида ҳам Пулати номи билан аталадиган қишлоқлар бор.

Шундай қилиб, араблар утроқ бўлиб, маҳаллий аҳоли билан бирга яшаётганликлари боис, ўз она тилларини унутганлар. Лекин саҳрода алоҳида яшаб қолган араблар она тилларини сақлаганлар. Жумладан, Пулати ва унинг таркибидан ташкил топган Раҳимсўфи, Хужақудук, Андабозор, Бойтерак, Дарча, Қанотли, Бўрихона, Пистали, Номард, Олачабоп, Оғзикенг сингари ўнлаб қишлоқларнинг аҳолиси она тилларини истеъмолдан чиқариб юборган. Пулати қишлоғи номи арабча «балади» – «шаҳарлик» деган сўздан келиб чиққан. Шу боисдан қишлоқ тарихи Мовароуннахрни исломлаштириш вақтига, яъни VII–VIII асрларга бориб тақалади. Бу ривоят эмас, айна ҳақиқатдир.

Қадимда Қашқадарё воҳасида арабларнинг жойлашуви, уларнинг кабилавий мансублиги ҳақида деярли маълумотлар сақланмаган. Юқорида тахмин қилганимиз каби бу маънода биргина балади–пулати ҳақида, шунда ҳам бу жойдан чиққан олимлар туфайли, айрим хабарлар сақланган, ҳолос. Бу Қашқадарё воҳасида алоҳида араб манзиллари, улар гуруҳ бўлиб

яшайдиган ўзга кишлоқлар бўлмаган, деган гап эмас, албатта²⁸.

Қадимда Қашқадарё воҳасида арабларнинг жойлашуви, уларнинг уруғ-кабилавий мансублиги ҳақида деярли маълумотлар сақланмаган. Бирок, арабларнинг кагта қисмида бугунги кунда ўзбеклашиш жараёни кенг тарқалган. Бухоро вилояти ҳудудида ҳам арабларнинг бир қисми, хусусан, Жондор туманига қарашли бўлган Пулати кишлоғида жойлашган. Уларнинг таъкидлашича, арабларнинг кагта қисми Косон туманига қарашли Пулатидан кўчиб келиб шу ерда яшаб қолишган.

Ҳақиқатан ҳам, дала тадқиқотларимиз жараёнида биз араблар Пулати кишлоғидан Ўзбекистоннинг жуда ҳам кўп ҳудудларига бориб жойлашганлигига амин бўлдик.

Амир Темур ва шайбонийлар ҳукмронлиги даврида кўплаб араблар Арабистондан, Эрондан, Афғонистондан Марказий Осиёга, жумладан, Ўзбекистон ҳудудига кўчириб олиб келинган²⁹. Хусусан, бу даврда Кеш билан Насаф оралиғида, Насафдан 35 км, Кешдан 30 км узоқликда Новқад-Қурайш кишлоғида араблар яшашган. Мазкур кишлоқнинг қадимий ўрни ҳозирги Қамаш туманидаги Қорабоғ кишлоғига тўғри келиб, бу ҳудуддаги Олтингепа Новқад-Қурайшнинг ўрни ҳисобланади³⁰.

Амир Темур ва унинг ворислари даврида Ўрта Осиё минтақасининг сезиларли қисми араб қавмига мансуб кишилардан ташкил топган эди. Соҳибқирон даврида кўчириб келтирилган араблар ҳақида ривоятлар ва турли-туман ҳикояларнинг сақланиб қолганлиги бунинг яққол исботидир³¹.

Ахборотчилар маълумотига кўра, Соҳибқирон Араб дунёсига юришларидан қайтишида кўплаб арабларни кўчириб келтирган. Бу арабларнинг бир қисмини Қасбидаги дин пешвоси Саййид Ҳазрат Султон Амир Шамсуддин Мирҳайдар Соҳибқирондан сўраб олиб қолиб, ҳозирги Косон тумани ҳудудларига жойлаштирган. Арабларнинг мазкур қисми

²⁸ Саидов М., Равшанов П. Жейнов тарихи... – Б. 12–13.

²⁹ Аҳмедов Ҳ. Арабхона кишлоқ тарихи. – Навоий. Муноси. Умиди нашриёти, 2005. – Б. 4.

³⁰ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. – М.: Вост. Лит-ра. 1968. – С. 180–190.

³¹ Ражабов Р. Ўрта Осиё этномаданий жараёнида араблар. – Б. 37.

Сайид «мирҳайдари» деб аталиб, Султон Мирҳайдарни ўзларига пир деб билишган ва XX асрнинг 20-йилларигача солиқ ҳам тўлашган.

XIX аср охири – XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида очарчилик бўлган йилларда арабларнинг катта қисми ўзи яшаб турган ҳудудни ташлаб, бошқа ҳудудларга бориб жойлашган. Сурхондарё вилояти Шеробод тумани Работак қишлоғида арабларнинг йирик гуруҳи истиқомат қилиб келишган. Араблар таркибига кирувчи Шамол қишлоғида араблар бешкал, қорасоний, замбиртўда ва шамшилла уруғларига бўлинган. Работакнинг Бой ва Сори қишлоғини ташкил этувчи араб мавзесида галаботир, галадевона гуруҳларига ажралган. Ойваж қишлоғи араблари эса муллагули, қорабеги, шержон ва моҳиби каби уруғларга бўлинади³². Афғонистоннинг Ҳирот шаҳридан келиб маҳаллий аҳоли таркибига кирмасдан алоҳида яшаб келаётган хуросон уруғи авлоди ҳам бор³³. Балх вилоятида савдо-сотик билан шуғулланган араблар Бомдод қишлоғига келиб жойлашган. Кейинчалик туя учун кенг ўтлов керак бўлганлиги сабабли улар Бойсундаги Работ чўлига ва Жарқурғон туманига қарашли Какайди қишлоғи ҳудудига бориб жойлашганлар. Юқорида номлари тилга олинган уруғлардан ташқари қаршиқлик, мисрлик каби номларни ҳам учратиш мумкин³⁴. Кизирик туманига қарашли Сурхон қишлоғида арабларнинг шом, истари, гиламбоз, ҳисори каби уруғлари яшайди³⁵. Шовшилла, истара, гиламбоз уруғлари бундан 350 йил аввал келиб жойлашган³⁶.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш уринлики, араблар VII–VIII асрларда Ўрта Осиёнинг катта бир қисмини бўйсундирган. Маҳаллий аҳолига ислом динини сингдириш мақсадида кўплаб араб қавмлари минтаканинг жануби-ғарбий ҳудудларида жойлашиб ва ўтроқлашиб қолишлари учун шароит яратган. Хусусан, бир неча ўнлаб араб қабилалари Хуросондаги Марв ва Ҳирот

³² Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти, Шеробод тумани, Нуриддин Мурадов қишлоғи. – 2011 йил.

³³ Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти, Шеробод тумани, Нуриддин Мурадов қишлоғи. – 2011 йил.

³⁴ Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти, Жарқурғон тумани, Какайди қишлоғи. – 2011 йил.

³⁵ Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти, Кизирик тумани, Сурхон. – 2011 йил.

³⁶ Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти, Шеробод тумани, Нуриддин Мурадов қишлоғи. – 2011 йил.

атрофларида, Шимолий Афғонистондаги Балх вилоятида, Амударё-Сирдарё оралиги (Мовароуннахр)да, Бухоро, Самарқанд, Нахшаб, Хоразм вилоятлари ҳудудларида ўрнашадилар. Араблар ва ўрта осийлик маҳаллий халқлар орасидаги ижтимоий-сиёсий ва этник алоқалар минг йилдан ортиқ даврни камраб олади. Яъни ушбу этномаданий алоқаларнинг бошланиши VII–VIII асрларда кенгрок минтакаларга тарқалган.

Ўзбекистон ҳудудида аҳолининг полиэтник хусусияти минтақада алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бу ерда ўзбеклардан ташқари тожиклар, қозоқлар, қисман араблар ва бошқа миллат вакиллари яшаб келишган. Улар ўртасида тарихан таркиб топган этномаданий алоқалар жамоавий анъаналарда ҳам ўз аксини топган. Тўпланган маълумотларни қиёсий, тарихий-этнографик нуқтаи назардан солиштириш натижасида юртимизда яшаб келаётган миллат вакилларининг бир-бири билан этник алоқадор бўлганлиги аниқланди.

2. Ўзбекистон араблари этник тарихининг асосий боскичлари

Этнология фани олдидага долзарб илмий муаммолар устида изчил тадқиқотлар олиб боришга XX асрнинг 90-йилларидан катта эътибор қаратилди. Айниқса, этногеографик ва этник тарихни, турли халқлар тарихий шаклланиш даврининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бўлган қизиқиш ортди. Шундай халқлардан бири араблар бўлиб, уларнинг Ўрта Осиёга кириб келиш боскичларини ўрганиш ва таҳлил этиш бугунги кундаги асосий масалалардан бири ҳисобланади.

Маълумки, ўрта асрларда Мадина шаҳри барча араб қабиаларининг сиёсий иттифоқи марказига, ислом дини эса уларнинг асосий ғоявий мафкурасига айланган бўлиб, араб қабиалари ўртасидаги марказлашган давлатга асос солинган, Византия ва Сосонийлар, шунингдек, Эронга тобе қўлаб ўлкалар ҳам халифалик таркибига қўшиб олинган³⁷.

Юнон муаллифларининг асарларида араблар туғрисида ўзига хос бир қараш илгари сурилган, яъни минтақа Арабистон деб аталган бўлса-да, ўзини араблар деб юритувчи аҳоли мазкур минтақанинг фақат шимолий вилоятларида яшаган. Кўпинча кўчманчи-бадавийлар, бадавий-сахро кишилари араблар деб номланган. Масалан, исломгача бўлган даврларда яриморолнинг жанубий ҳудудида яшовчи яманликлар араб тилига қардош бўлган лаҳжада гаплашсалар ҳам, араб деган нисбат уларга хос бўлмаган. Ислам дини тараққий этиши билан араб тили ўзига яқин бошқа шеваларга ўрин қолдирмади³⁸.

Ўзбекистон арабларининг тарихини қадимий давр билан боғлаш уринлидир. Зеро, Арабистон халқи VII асрда ислом вужудга келмасдан олдин бир минг йиллик тарихий йўлни босиб ўтдики, ислом шунинг маҳсули эди³⁹.

VII аср бошларига келиб, Арабистондаги кўчманчи қабиалар ҳаёти жуда

³⁷ Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси... – Б. 38.

³⁸ Саидов М., Рашиданов П. Жайнов тарихи... – Б. 6.

³⁹ Ҳасанов А. А. Қадимги Арабистон тарихи ва уни ўрганиш муаммолари // Тарих фанлари доктори дисс... – Т., 1994. – Б. 5–6.

чукур ижтимоий-иктисодий таназулга юз тутди. Сахровий ҳаётда сувнинг етишмаслиги бадавийларнинг утрок ҳаёт кечиришга ўтишига, дехкончилик билан шугулланишига йўл қўймасди. Бир вақтлар умум қабиланики бўлган сув ҳавзалари, қир-адирлар эндиликда аста-секин қabila зодагонлари қўлига ўтиб бораётган эди. Шу боис камбағал бадавийлар борган сари қашшоқлашиб, қabila бирлиги йўқола бораётган, ижтимоий қарама-қаршилиқлар кескинлашаётган эди. Бадавийларнинг шахсий эрки қabila аҳллари томонидан ҳимояланмай қолди. Қабилалараро муносабатлар ҳам сусая борди. Катта шаҳарлардан Макка аҳолиси савдогарчилик билан шугулланиб, уларнинг қарвонлари Яман, Сурия, Ирок, Миср мамлакатлари билан савдо алоқаларини ўрнатган эди. Мазкур ишларга қурайш қабиласи оқсоқоллари бош бўлиб, қундан-қунга уларнинг бойлиқлари қўлайиб, ерлари қенгайиб, қул ва қорвалари ортиб борар эди. Қурайшларнинг иқтисодий қудрати Макка атрофига ҳам тарқалган, Маккадаги муқаддас Қабба атрофига шимоли-ғарбдаги араб қабилалари ҳам ўз санамларини ўрнатган эдилар. Шу боис Макка шаҳри нафақат иқтисодий, балки Арабистоннинг диний марказига ҳам айланган эди. Мана шундай шароитда янги ислом динининг пайдо бўлиши уруғ ва қабилалараро синфий муносабатларнинг кескинлашувига чек қўйди. Аввало ислом динини араб бадавийлари, кейин шаҳарликлар қабул қилдилар. Сўнгра ислом дини арабларнинг юришлари оқибатида Осиё ва Африканинг Испаниядан Хитойгача бўлган уммон оралиғига қенг ёйилди.

Ўрта Осиёга арабларнинг қириб қелишини уч даврга бўлиш мумкин. Биринчи босқич даври VII аср ўрталари – VIII аср билан боғлиқ бўлиб, унда қелиб, жойлашган араблар, асосан, ислом динини қарор топтириш ҳамда туб ерли халқларнинг бойлиқларини талаш мақсади билан қелиб шу ерда қолиб қетганлар ва кейинчалик улар маҳаллий халқлар маданиятига сингиб қетган. Айниқса, араблар қўчиб қелган вақтда бадавий қўчиб қорувчи халқ сифатида қаралган бўлса, кейинчалик уларнинг минтақа аҳолиси билан ассимиляция қараёниларини қузатиш мумкин.

Биринчи боскичда кўчиб келганларнинг бир қисми маҳаллий халқлар (ўзбек, тожик, туркман ва ҳоказо) таркибига сингиб кетди. Ўзбекистонда истиқомат қилиб келаётган араблар ўзбек миллати вакили ҳисобланиб келишади. Иккинчи боскич арабларнинг миграцияси IX – XV асрларда юз берган. Бу даврда келиб жойлашган арабларнинг катта қисми ислом маданиятининг кенг тарқалиши ва ислом диний маросимларига катта эътибор берди. Айниқса, Амир Темур араб давлатларига юриш қилиб, аҳолисининг катта қисмини олиб келиб, маҳаллий халқлар истиқомат қилиб келаётган ҳудудларга жойлаштирди. Соҳибқирон даврида кўчириб келинган араблар, асосан, чорвачилик билан шуғуланиб келишган. Шу даврда келиб жойлашган араблар бир неча мингга ташкил этган бўлиш мумкин. Улар кўпчилик бўлиб, маълум муддат маҳаллий халқлар маданиятига сингиб кетмаган.

Араблар Урта Осиёга кўчиб келишининг учинчи боскич даври XVI–XIX асрларда кузатилади. Шу даврда кўчиб келиб ўрнашган арабларнинг жуда кўпчилик қисми ҳунармандлар, қосиблардан ташкил топган. Умуман олганда, арабларнинг этник тарихи уч боскичдан иборат.

Арабларнинг Урта Осиёга миграциясининг янги боскичи Бобокалонимиз Амир Темур даврига туғри келиб⁴⁰ улар, асосан, Арабистон яриморли ва унга тугаш ҳудудлардан, хусусан, Сурия ва Ироқдан кўчиб келган бўлса керак⁴¹. Юқоридаги фикрлар туғри эканлиги олиб борилган дала тадқиқотларимизда ҳам кузатилди.

Араблар бу даврда ҳужалик ва маданий ҳаётда атрофдаги бошқа халқлар маданиятига нисбатан жуда ҳам ночор аҳволда эди. Бир қатор олимлар томонидан олиб борилган илмий-тадқиқотлардан маълумки, Арабистонда VII асрда вужудга келган ижтимоий ва сиёсий вазият катта-кичик воҳалар, майда ҳукуматларга бўлинмаган мамлакатни сиёсий жиҳатдан бирлашишига олиб

⁴⁰ *Мадаминжанова З.* Арабы Южного Таджикистана (Историко-этнографические очерки). – Душанбе, 1995. – С. 27–31.

⁴¹ *Ражабов Р.* Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси... – Б. 98.

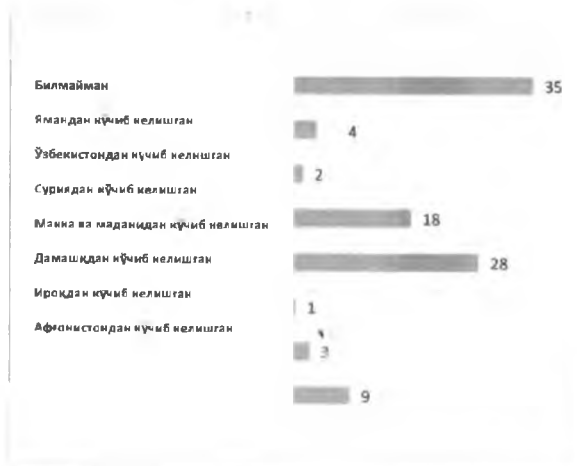
келган. Бу бирлашишнинг мафкураси сифатида ислом динидан фойдаланилган. Кейинчалик араблар ўзлари босиб олган ҳудудларда ислом динининг маросимларини кенг тарқатишган. Урта Осиёга араблар босқини даврида жуда кўплаб этнослар истиқотмат қилиб келишган бўлса, уларнинг ижтимоий яқинлашуви, яшаш, турмуш тарзи, трансформацион ўзгаришлар жараёнида маълум даражада маҳаллий халқлар таъсирини кўриш мумкин.

Араблар кириб келгандан сўнг маҳаллий аҳоли билан иқтисодий, маданий жиҳатдан алоқалари натижасида уларнинг ҳаётида трансформациялашув жараёни юз берди. Араблар турмуш тарзига кўра кўчманчи ёки ўтроқ, ярим ўтроқ ҳаёт кечирганлар. Аммо доимий бир жиҳати билан фаркланади. Арабларнинг баъзилари қишлоқ жойларида кўчиб юришган. Улар маълум чегараларда, фақат мавжуд яйловларга, муайян мавсумларда кўчиб юриб, ўз чорва молларини боқибган. Кейинчалик, яъни XX аср бошларидан улар этномаданиятида ҳам ўзгаришлар кузатилади. Уларнинг баъзилари шаҳар ва шаҳарлар атрофига келиб ўрнаша бошлаган.

Утган асрлар мобайнида Урта Осиёга араблар бир неча мартаба келиб жойлашганлиги тўғрисида тарихий манбалардаги маълумотлар ҳақида кейинги айрим бўлимларимизда тўлиқ тўхталиб ўтаемиз. Арабларнинг келиб жойлашиши маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи, урф-одати ва диний маросимларида акс этган. Ҳудудий нуқтаи назардан бундай омиллар индивидуал ва гуруҳий кўчиш ҳисобланади ва бу ҳолат гуруҳ орасида демографик ўсишга олиб келади. Миграция ва янги ҳудудларни эгаллаш аҳоли гуруҳининг кўчишига ва уларнинг ўзаро муносабатларининг ўзгаришига муқаррар таъсир этади. Айнан шу муаммони ўрганиш мақсадида арабларнинг қайси ҳудудлардан кўчиб келганлигини аниқлаш учун Қашқадарё вилояти Миришкор туманидаги Жейнов қишлоғи ҳамда Самарқанд вилояти Пастдарғом туманидаги Арабхона қишлоғида яшовчи араблардан этносоциологик сўров ўтказилди. Сўровнома таҳлилилари қуйидаги жадвалда ўз аксини топган.

Арабларнинг Амударёни кечиб ўгиб, мамлакатимиз ҳудудида рўй берган

этномаданий жараёнларда иштирок этиши ва янги аҳоли масканларини барпо этишларининг охири босқичи сўнги ўрта асрлар ўзбек хонликлари хукмронлиги даврига тўғри келади. Бухоро амирлигида араблар масаласи бўйича шуғулланадиган махсус девоннинг таъсис қилиниши арабларнинг минтақага кўчиб келиши жараёни сўнги босқичда анча кенг қўламда амалга ошганидан далолат беради. Бу даврда араблар Хуросон ва Шимолий Афғонистондан уюшган (компакт) ҳолда амирликнинг ички вилоятларига кучирилган. Бу воқеалар айнан анча яқин ўтмишда рўй берганлиги сабабли бўлса керак, араблар ўз эгник мансубликларини нисбатан яхши сақлаб қолганлар⁴².

*Сизларнинг аجدодларингиз қайси ҳудудлардан
кўчиб келишган?*

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида хонликда араблар жуда озчиликни ташкил этган. Улар хонлик жанубида кучманчиларга хос ҳаёт кечирганлар⁴¹. XIX аср ўргаларига қадар араблардан бир қисми ўз тилини сақлаб қолган. Хиваликлар уларни жуда қадимий аҳоли деб билади. Нақл қилишларича, қайсидир Хоразмшоҳ ўз ҳузурига ислом динини яхши

⁴¹ Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси... – Б. 160–161.

⁴² Данилевский Г. И. Описание Хивинского ханства. 1843–1851 г. – С. 58.

биладиган ва уни ўргатадиган билимдонларни топиб келишни буюради. Худди шу араблар hozирги Хоразмдаги араб аҳолисининг аجدодлари ҳисобланади. Улар вақтлар ўтиши билан маҳаллий халқ таркибига сингиб кетган.

Юқоридаги фикрлармизнинг тасдиғи сифатида куйидаги статистик маълумотларни келтирамиз: Самарканд таркибидаги Каттакўрғон уезида 39490 ўзбек, 7940 араб, 5010 туркман, 3755 тожик, 535 эроний, 350 қирғиз, 300 Ўрта Осиё яхудийлари ва бошқа турли миллат ҳамда элат вакиллари истиқомат қилган⁴⁴. Жумладан, араблар ҳам маҳаллий халқлар билан бир худудда истиқомат қилишган. 1924 йилда Ўрта Осиёнинг миллий давлат чегараланиши муносабати билан ўтказилган текшириш маълумотларига кўра, Бухоро воҳасида ўзбек 284753 нафар, тожик 39044 нафар, туркман 12777 нафар, араб 31511 нафар, бошқа миллат вакиллари 12416 нафар, жами эса 393348 киши яшаганлиги, умуман, аҳолининг 72,5 фоизи ўзбеклар, 9,9 фоизи тожиклар, 3,2 фоизи туркманлар, 8 фоизи араблардан иборат эканлиги кўрсатилган. 1924 йил арабларнинг сони 1248 га бўлиб, аҳолининг 0,4 фоизини ташкил қилади⁴⁵. Шунинг эътиборга олишимиз лозимки, Косон, Чирокчи, Шаҳрисабз, Ғузурда яшаб келаётган араблар ўзбек халқининг таркибига сингиб кетган. 1926 йилги маълумотларга кўра Хоразм воҳасида арабларнинг сони 1248 кишини ташкил этган. Икки йил ичида араблар сонига ўсиш ёки камайиш ҳоллари ҳам учраган бўлса керак.

Жанубий Сурхон воҳасида араблар Шеробод беклигининг Работак қишлоғида яшаган. Бу қишлоқ Шамол, Бой, Сари (1926 йилда 228 хўжалик бўлган) каби 3 қисмга бўлинган. Утмишда Работак «уч юз уйли араб» деб аталган⁴⁶. Қашқадарё вилоятида 1187 манзилда 341491 фуқаро яшаган. Умуман олганда, вилоят худудидаги қишлоқларнинг 29 тасида араблар

⁴⁴ Сборник материалов для статистики Самаркандской области за 1887–1888. Самарканд, 1890. – С. 161–203.

⁴⁵ Материалы по районированию Средней Азии // Территория и население Бухары и Хорезма. – Т.: 1926. – Ч. I. – С. 289.

⁴⁶ Турсунов Н. Н. Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг этник ҳусусиятлари (XIX аср охири XX аср бошлари): // Тарих фанлари номзоди, дисс... автореф. – Т., 2006. – Б. 63.

яшаган⁴⁷. Шуни эътиборга олишимиз лозимки, XX асрнинг 50–60-йилларда Ўрта Осиё арабларининг умумий сони 6,4 минг нафар бўлиб, шундан Ўзбекистонда 5,4 минг нафар бўлган⁴⁸. Ўзбекистон ҳудудида истикомат қилиб келаётган арабларнинг сони 1926 йилда 27977 нафар, 1979 йилда 2039 нафар, 1989 йилда 2805 нафар деб таъкидланади⁴⁹.

Араблар дастлаб кўпчиликни ташкил этган бўлса-да, кейинги даврлардаги ижтимоий-сиёсий вазият натижасида уларнинг сони ҳам камайиб кетган. Шу уринда бир нарсага эътибор қаратиш лозим. Улар маҳаллий халқ таркибига сингиб кетган ёки ўз она юртига қўчиб кетган бўлиши мумкин. Аммо тадқиқотларимиз даврида бирор-бир арабнинг бутунги кунда ўз она юртига қўчиб кетганини эшитмадик. Фикримизча, араблар маҳаллий туб ерли халқ таркибига сингиб кетган. 1926 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, улар Фарғона водийсида жами 2130 нафар кишини ташкил этган⁵⁰. Водий ҳудудида жойлашган арабларнинг ҳар бир гуруҳи алоҳида кичик-кичик қишлоқларда яшаган.

1926 йилда ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш маълумотларида улар «маҳаллий элатлар» деб номланган. Уша вақтда маҳаллий элатларга араблар, яхудийлар, эронийлар, қозоқлар, ўзбеклар, қорақалпоқлар, қошғарлар, кипчоқлар, қирғизлар, тожиклар, туркманлар, уйғурлар, яғноблар ва бошқалар кирган. Ушбу халқлар ўз навбатида қабила ва уруғларга бўлинган⁵¹. Юқоридан номигагина «байналмилаллаштириш» ғояси остида этносларнинг бир-бирига яқинлашиб жараёни сунъий равишда жадаллаштирилди. Бу халқларнинг моддий ва маънавий маданиятидаги этник жиҳатдан ўзига хос-ликнинг янада йўқолишига асосий сабаблардан бири ҳисобланади. Аслида ҳар қандай халқнинг теран миллий кадриятларини, этносларнинг ўзига хос хусусияти ва анъаналарини сақлаб

⁴⁷ Саидов М., Рашидов П. Жейнов тарихи... – Б. 33.

⁴⁸ Қаранг: Ўзбек совет энциклопедияси. 1-жилд. – Т.: Фан, 1971. – Б. 425–426.

⁴⁹ Этноческий атлас Узбекистана. – Т.: Узбекистана, 2002. – Б. 27.

⁵⁰ Материалы Всероссийской переписи 1920 г. Перпись населения в Туркестанской республике. Сельское население Ферганской области по материалам переписи 1917 г. Вып. IV. 1924. Ч. I. – С. 32–33.

⁵¹ Муллажанов И. Р. Население Узбекской ССР. – Т.: Фан, 1989. – С. 43.

қолиш йўлидаги табиий интилиши ижтимоий, маънавий ва тарихий таракқиётнинг субъекти бўлмиш миллатни сақлаб қолишга қаратилган объектив асосли эҳтиёждир.

Хоразмда истиқомат қилиб келаётган араблар ўзларини ўзбек ҳисоблайди. Питнақда ҳақиқатан келиб чиқиши араб бўлган, бироқ ўзбеклашиб кетган аҳоли яшайди. Араблар XIX асрнинг иккинчи ярмига қадар бошқарув ишларида муайян роль ўйнаганлар. М. Й. Йўлдошев тузган Хива хонлигидаги мансаблар рўйхатида «нақиб» (арабларга тааллуқли, қабила улуғи маъносида) мансаби кўрсатилган. Хива хонлари архиви 19-дафтарининг 13 варағида: «Саодатли ҳоқоннинг ўнг томонидаги энг мўътабар жой табаррук уруғ, Али уруғи намоёндаларининг ўрнидир»⁵², деб кўрсатилган.

Ўрта Осиё ҳудудида арабларнинг тарқалиши қарийб 1400 йиллик даврни ўз ичига олган жараён бўлиб, минтақадаги сиёсий ўзгаришлар билан ҳамбарчас боғлиқ кечган. Гарчи дастлабки босқич, яъни арабларнинг илк кириб келиши билан боғлиқ тафсилотлар ўз даври манбаларида ҳаминқадар акс этган бўлса-да⁵³, бир неча ўнлаб асрлар ўтиши натижасида араблар ўтрок маҳаллий аҳолининг таркибига сингиб кетган. Ўзбекистондаги арабларнинг аксарияти Жугари, Чаҳдари, Арабхона, Жейнов қаби қишлоқларда унчалик трансформацияга учрашмаган.

Куйи Қашқадарёнинг Жейнов қишлоғида яшовчи араблар ҳақида элшунос олима Б. Х. Кармишева диққатга сазовор маълумотлар тўплаган. Олима 1957 йилда Қашқадарёнинг қуйи қисмида жойлашган араб қишлоғи Жейновда бўлганида, унга арабларнинг Ҳисорда қариндош-уруғлари борлигини айтишган. Қургўкчилик бўлган йиллари жейновлик чорвадорлар Ҳисорга⁵⁴ қариндошлари ҳузурига отарларини ҳайдаб кетишган. Йиллар

⁵² Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодализмнинг тарқалиши ва давлат тузилиши. – Т.: Ўздавнашр, 1959. – Б. 288.

⁵³ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи // Ферс тилидан А. Расулев таржимаси «Мерос» туркуми – Т.: Камалак, 1991. – Б. 115–125.

⁵⁴ Кармишева Б. Х. Основные виды переносного жилища узбеков и кочевые жилища народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 2000. – С. 252.

утиши натижасида арабларнинг турмуш тарзи, анъанавий урф-одат ва маданиятида ўзига хос ўзгаришни кузатиш мумкин. Айниқса XX аср бошларидан уларнинг катта қисми туб маҳаллий халқлар таркибига сингиши ҳамда ўтроклашиш жараёни тезлашган.

Дала тадқиқотларимиз, Пулати арабларининг Ўрта Осиёдаги этник тарихи тўғрисида маҳаллий манба ва қадимий манбалар гаҳлилу шуни кўрсатмоқдаки, арабларни XII асрда келиб жойлашган деб ҳисобловчи олимлар ҳам бор. Бу каби фикрга келишнинг асосий сабабларидан бирини «Китоб ал-ансоб» (Насаблар китоби) китобидаги «баладий» сўзи билан алоқадор ҳисоблаб, айнан Баладий деган кишининг Қашқадарё воҳаси ҳудудига келиб жойлашган даври билан боғлашга уринишган⁵⁵. Юкоридаги таъкидлардан кўриниб турибдики, Пулати қишлоғи кишиларининг аجدодлари бундан XII–XIII аср муқаддам ҳозирги яшаб турган жойни макон этган. Айтиш мумкинки, Пулати араблари Қашқадарё воҳасидаги, Косон тумани ҳудудидаги араб қавмига мансуб кишилар гуруҳи ҳисобланади. Косон ҳудудида истиқомат қилиб келаётган араблар кейинчалик Пулати ҳудудига бориб жойлашган. Шунингдек, Чирокчи туманидаги «Чорвадор» қишлоғида, истиқомат қилиб келаётган араблар ҳам Пулатидан кўчиб боришган. Улар куда-андачилик, қариндошуруғчилик анъаналарини узлуксиз давом эттириб келишган. Уларнинг урф-одатлари, расм-русумлари деярли бир-биридан фарқ қилмайди. Биз зикр этган қишлоқларнинг аҳолиси ўзларининг туб иддизларини Пулати қишлоғи билан боғлашади. Ўзбекистон арабларининг муҳим жиҳатларидан бири бу ўз-ўзини англашда ҳужалик турмуш тарзи ва маданиятида ўзига хос-ликни барқарор сақлашидир.

Респондентлармиздан *«Арабларнинг этномаданий ўзига хослик борасида маълумотларга эга бўлишни хоҳлайсизми?»* деб сўраганимизда, суров иштирокчиларининг 37 фоизи «билмайман», 36 фоизи «билишни хоҳлайман, лекин маълумотлар кам», 23 фоизи «бу борада маълумотлар мен учун

⁵⁵ Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Косон тумани, Пулати қишлоғи. – 2011 йил.

унчалик муҳим эмас», 4 фоизи арабларнинг миллий маданиятида тиклаш ғоясини эмас, аксинча, араб ва ўзбек халқининг ўзига хос бўлган этномиллий маданиятини тиклаш бугунги кунимиздаги асосий муаммолардан бири эканлигини таъкидлашди. Улар этномаданиятини қисман бўлса-да, сақлаб қолиш ва келажак авлодларга қолдириш лозим деб ҳисоблашади.

Ўзбекистон арабларининг иқтисодий-ижтимоий ҳамда маданий ҳаётидаги ўзгаришлар катта аҳамиятга эга. Жумладан, Ўзбекистоннинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган араблардан биров фарқ қиладиган ҳудуд бу Фарғона водийси ҳисобланади. Фарғона водийсида истиқомат қилиб келатган араблар турмуш тарзи ва этномаданий ҳаётида трансформацион жараёнлар, кейинги йиллардаги ўзгаришлар уларнинг этномаданий идентиклигининг аста-секин сусайишига олиб келди.

XIX аср охири – XX асрнинг биринчи ярмида содир бўлган тарихий жараёнлар, маданий ўзгаришлар араб халқининг анъанавий моддий ва маънавий маданияти ривожига ҳам ўз таъсирни утказган. 1970 йил аҳолини рўйхатга олиш ҳисобига кўра, Ўрта Осиёда араблар тахминан 4 минг нафарни ташкил этади. Умуман олганда, Ўзбекистон ҳудудида Ўрта Осиё арабларининг катта қисми жойлашган. Қашқадарёда 1207 нафар, Бухорода 914 нафар, Сурхон-дарёда 775 нафар араблар яшаб келишган. XX асрда Арабхона, Кичик Араб, Катта Араб, Араб-алчин каби араблар яшайдиган мавзелар Фарғона вилоятида, Самарқанд вилоятида эса арабларнинг 10 дан ортиқ қишлоқлари мавжуд эди. Юқорида номлари тилга олинган Арабхона, Миш-Араб каби номлар минг йилдан бери сақланиб қолганини кўришимиз мумкин. X асрда бу қабилалар Шибирғон ва Балхда жуда кенг тарқалган. Улар чўл ҳудудларида юриб, Амударё ва Марвнинг ўртасидаги майдонларда ва Қарши чўлига келиб жойлашганлар, кейинчалик Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларига ҳам бориб жойлашган.

Ҳозирги араблар деярли бутунлай ўзбеклар билан бирлашиб кетишган. Тахлил этиш асносида кўйидагича фикр юзага келди. Фарғона араблари аллақачон бугунлай ўзбеклашиб бўлишган. Водий араблари туб ерли

маҳаллий ўзбеклар таркибига, тожиклар эса бошқа миллатлар таркибига сингиб кетишган. Умуман олганда, улар ўша ерда истиқомат қилиб келаётган халқлар маданияти билан қоришиб кетганлар. Ўзбекистоннинг жануби-ғарбий ҳудудида истиқомат қилиб келаётган арабларда, аксинча, этномаданий ўзликни англаш ҳисси бирмунча сақланиб қолган.

3. Араб этноси билан боғлиқ этнопонимлар

Ҳар бир халқнинг қадимий ўтмиши билан боғлиқ жараёнлар этногенези ва этник тарихи, моддий ва маънавий маданияти, турли-туман уруғ ва қабиласи, элат ва халқи, турмуш тарзи, шунингдек, урф-одатларини ўрганиш бугунги кундаги ўта долзарб масалалардан биридир. Ана шундай муаммолардан бири арабларга оид бўлиб, уларнинг номи билан боғлиқ жой номларини республикаимиз ҳудудида қўшлаб учратиш мумкин.

Этнопонимларга оид манба ва адабиётлардан маълумки, ўтмишда турмуш тарзи ўтроқ ёки қўчманчи маданият билан боғлиқ бўлган халқларнинг жой номларида ўзига хос маълум фарқни кўриш мумкин. Е. М. Поспеловнинг таъкидлашича, этнопонимлар шаклланиши турли этник бирликлардан иборат бўлган аҳолининг мамлакат, вилоят, шаҳар, табиий объектларга ўз этник номларини бериши билан боғлиқдир. В. А. Никонов эса этнопонимлар бирон миллат ёки халқ яхлит яшайдиган ҳудуднинг ички қисмида эмас, балки бу минтақанинг чекка қисмида, яъни икки халқ аралаш яшайдиган чегарадош зонадагина бўлади, деб ҳисоблаган⁵⁶. Қолаверса, мавжуд адабиётлар ва этнографик маълумотлар турмуш тарзи ўтроқ дехқончилик маданияти билан боғлиқ бўлган аҳоли қўпроқ ўзи яшаётган ҳудудни, қишлоқ, маҳаллани табиий-географик хусусиятига қараб номласа, ўтмишда хўжалик ҳаёти чорвачиликка асосланган халқлар яшаш манзилига қўпроқ ўзларининг қabila ва уруғ номларини беришидан далолат беради. Умуман олганда, турли омилар натижасида юз берган демографик жараёнлар айрим ҳолларда минтақа аҳолиси таркиби бойишига ва турли этник гуруҳларнинг ўзаро аралашуви гоҳида баъзи уруғ-қабилаларни бошқа минтақаларда яшовчи аҳоли билан ўзаро сингишиб кетишига ҳам сабаб бўлган. Бу ҳолат этноинтеграцион жараёнларни юзага келтириб, халқлар этномаданий ҳамда этнохўжалик турмуш тарзида ўзаро таъсирни келтириб

⁵⁶ Қайюмов А. Р. Этнопонимлар – ўзбек халқининг этник таркиби хусусиятларини ўрганишда манба сифатида // Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик V республика илмий конференцияси материаллари. – Т.: Фан, 2010. – Б. 102–103.

чиқарган. Айниқса, ярим кучманчи чорвадор аҳолининг утроклашуви янада тезлашиб, уларнинг яшаш, турмуш тарзи ва машғулотида бир қатор ўзгаришлар юз берган⁵⁷.

«Араб» этнонимининг пайдо бўлиши ҳақида олимлар томонидан фикр-мулоҳазалар турлича бўлиб, мазкур халқнинг этник тарихи қадим даврларга бориб тақалади. Араблар Урта Осиёда ўзига хос локал аҳамиятга эга эканлиги билан бошқа халқлардан фарқланади. Арабларнинг катта қисми чорвачилик билан шуғулланиб келишган. Арабларнинг этник асоси бир неча кичик уруғ ва қабилалардан ташкил топган. Жумладан, шайбоний ва исқандарий, балх, ҳисори қабилар.

Ўзбекистон арабларининг умумтопонимик қатлами маҳаллий халқ тарихи учун ниҳоятда қимматли бўлган маълумотларни ўзида саклаб, бир неча асрлардан бери ўзи билан бирга олиб келган. Араб халқининг шу ҳудудда жойлашиши, шаклланиши ва ташкил топиши, унинг миллий ва этник гуруҳ сифатида миллатнинг ташкил топишида маълум бир ҳудудий ёки турли этник гуруҳлар бирлашмасидан тузилган тарихий-этнографик компонент сифатида иштирок этиши нуктаи назаридан қаралса, этнотопонимик қатламнинг урганилиши ниҳоятда катта аҳамиятга эга эканлиги аниқ бўлади.

Таниқли арабшунос олим С. Л. Волиннинг ёзишича, Урта Осиёда араб қишлоқларининг қанчалик кенг ёйилганлигини англаш учун минтақага оид харитага назар ташлашнинг ўзи етарли бўлади. Чунки Урта Осиёнинг турли географик минтақаларида «Араб» ёки «Арабхона» номли қишлоқларни учратмаслик амри маҳолдир⁵⁸. Айниқса, XX аср бошларидаги баъзи тадқиқотларда Ўзбекистон ҳудудида араблар номи билан боғлиқ жуда кўп қишлоқлар вужудга келганлиги кўрсатилади. 1900 йилда Н. Ф. Ситняковский Зарафшон воҳасидаги аҳоли манзиллари номларини рўйхатга олиб чиққан. Унинг рўйхатида 2800 дан ортиқ қишлоқ номлари қайд этилган. Мазкур

⁵⁷ Султонова Г. Н. Урта асрларда Марказий Осиёдаги демографик жараёнларга таъсир этган омиллар турисида айрим маълумотлар // Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик – Т.: Фан, 2010. – Б. 37.

⁵⁸ Волин С. Л. К истории среднеазиатских арабов // Труды второй сессии ассоциации арабистов. – М.: – Л., Изд-ва АН СССР 1941. – С. 114.

кишлоқларнинг 78 таси Араб номи билан боғлиқ бўлган кишлоқлардир. Масалан, Араб деб аталувчи кишлоқлар 12 та, Араблар 4 та, Арабон 14 та, Арабхона 40 тани ташкил этган. Шунингдек, Арабтепа, Қўлдошараб, Милкиараб, Чилонгу араб каби номлар ҳам шу рўйхатда келтирилган⁵⁹.

И. И. Зарубин ўз тадқиқотида Бухоро вилоятида Араб 7 та, Арабон 6 та, Араб кишлоқ 2 та, Араблар 2 та, Арабшо, Қум Арабхона, Арабхона убат, Арабхона сафқарда, Арабхона боло, Арабхона Амиробод, Арабхона уба, Арабхона вурама, Янги Арабхона каби кишлоқ номлари бўлганини таъкидлаган⁶⁰.

Арабхона номи билан Қарши шаҳрининг шимолидаги маҳалла, эски шаҳар атрофидаги гузар бўлса, Арабхона деган кишлоқлар вилоятда бир неча. Арабхона номи араб ва хона сўзларидан тузилган. Маъноси араблар яшаган (яшаётган) овул (кишлоқ, гузар) дир. Жой номлари таркибида хона сўзи овул, кишлоқ, гузар маъносини англатади⁶¹. Ўзбекистонда араблар зич ҳолда яшовчи аҳоли максанларидан бири Қашқадарё вилояти Миришкор туманидаги Жейнов кишлоғи ҳисобланади. Қишлоқ номи форсча жўй (ариқ, анҳор) ва нав (янги) сўзларидан таркиб топган⁶². Қадимда Жейнов худуди Харрук, Каттапо, Гавхар, Чуқурқўл, Оқрабод, Боввора, Тожик, Беглар, Аввона деб номланган жами 9 та маҳалладан иборат бўлган⁶³. Ҳозирда эса 4 та Янги Жейнов, Аввона, Каттапой, Андхўй каби номлар билан аталади. Юқорида зикр этилган жой номлари арабларнинг уруғ шаҳобчалари бўлган топонимдир. Бу борада маҳаллий аҳоли орасида икки хил таъриф мавжуд. Биринчиси, Аввона, Боввора, Харрук уруғлари Амир Темур даври тарихи билан боғлаб талқин қилинади. Иккинчи тахминга кўра, Боввора уруғи Жейнов кишлоғига Бухоронинг Қоракўл туманидан келиб жойлашиб, маҳаллий аҳолининг этник таркибига қушилиб кетган. Ахборотчилар

⁵⁹ Қораев С. Этнонимика. – Т.: Ўзбекистон, 1979. – С. 12–13.

⁶⁰ Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси... – Б. 192.

⁶¹ Нафасов Т., Турсунов Ш. Қарши шаҳри маҳалла ва куча номлари. – Т.: Маънавият, 2008. – Б. 22–23.

⁶² Қораев С. Ўзбекистон вилоятлар топонимлари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – Б. 183.

⁶³ Саидов М., Рашидов П. Жейнов тарихи... – Б. 50.

маълумотларига кўра, Андхўй уруғи Афғонистон худуди орқали келиб жойлашган араб уруғи шахобчасидир.

Аввона «яхши одам», «тадбиркор одам», «узини катта одамдай тутадиган», Боввора «мустақкам фикрда гурмайдиган инсонлар», «пишик одам», «пуддор одам», «одамларнинг кўзига яхши кўриниш учун уларнинг атрофида айланиб юрадиган», Харрук «ички иғво тарқатувчи» маъноларида маҳаллий халқнинг уртасида бир неча асрдан бери сақланиб қолган нақлдир. Андхўйлар, маҳаллий аҳолининг айтишига қараганда, Афғонистоннинг шимолидан кўчиб келиб қолган Узига пишик одамлар, бири-бирини жуда ҳам кўллаб-қувватлайди. Қишлоқда кичик уруғлар авашукурулло, банихошим, бой, дуғма, кул, кўрихол, шайбоний каби уруғларига бўлинади⁶⁴.

Косон туманидаги Арабхона қишлоғида еттига йирик араб уруғлари яшаб келишган. Ҳозирги даврда Арабхонада 500 хўжалик, 11 мингдан ортиқ аҳоли истиқомат қилиб келмоқда⁶⁵.

Бухоро вилоятида рўйхатга олинган этнонимлар 3000 дан ортиқ бўлиб, ана шу аҳоли манзилларининг 1/3 қисми этнотопонимлардир. Жумладан, Араб, Араба, Арабобод, Арабон, Арабқишлоқ, Араблар, Арабхона, Арабча сўзларидан ном олган қишлоқлар сони 72 тани ташкил қилади⁶⁶. Номшунос олим Т. Нафасов Қашқадарё воҳасида жойлашган араб қишлоқларининг 21 тасини аниқлаган. Жумладан, Арабовул, Араббон, Араббон дарвоза, Арабсой, Арабтўда, Арабхона қабилар. Арабхона Қарши, Косон, Шаҳрисабз, Китоб туманларида жойлашган шаҳар, қишлоқ ва гузарлардан иборат. Араблар қишлоғи хона-жой, қўрғон, овуллардан ташкил топган. Булардан Арабовул (Нишон тумани) араб этник гуруҳига мансуб кишилар яшаган овул (гузар) деганидир⁶⁷.

1926 йилги аҳолини рўйхатга олиш вақтида Фарғона водийсининг фақат 2128 нафар аҳолиси ўзларини араб этник жамоасига мансуб эканликларини

⁶⁴ Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Миришкор тумани. Жейнов қишлоғи. – 2011 йил.

⁶⁵ Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти, Косон шаҳри, Арабхона маҳалласи. – 2011 йил.

⁶⁶ Саидов М., Рашидов П. Жейнов тарихи... – Б. 32.

⁶⁷ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Уқитувчи, 1988. – Б. 14–15.

билдирганлар. Бу даврда улар асосан Андижон вилояти Избоскан туманига қарашли Қумарик, Тўраобод, Яккатут, Наушкент; Фарғона вилояти Қува туманидаги Чужаараб; Олтиариқ туманидаги Эскиараб-тепа, Янги-арабтепа; Ёзёвон туманидаги Арабмозор; Фарғона туманидаги Араб қишлоқларида гуж яшаганлар⁶⁸.

Шунингдек, арабларнинг бир тармоғи балх араб деб юритилиши асосида⁶⁹ ҳам уларнинг Шимолий Афғонистондаги Балх вилоятида яшаб, кейинчалик Мовароуннаҳр худудига кўчган араблар билан алоқадорлиги омили ётади⁷⁰.

Самъоний таъкидлайдики, ўша даврда Қашқадарё воҳасида 85 та араб қишлоғи бўлган. Арабларнинг утроклашиб, қишлоқларда жойлашиб жараёни VII асрдан бошлаб давом этганлиги олис ўтмиш сарҳадларидан элас-элас маълум бўлган. Аммо X асрда мавжуд бўлган араб қишлоқларининг номлари, географик жойлашуви бизга маълум эмас⁷¹.

Ўзбекистон арабларининг этнотопоним билан боғлиқ бўлган навбатдаги масала уларнинг этник ва топонимик маънолари муносабати, этимологик тахлили билан боғлиқ ҳисобланади.

Сурхондарё вилоятида араб этноними билан юзага келган Арабарик, Арабизқинзон, Арабгўристон, Арабўлди сой, Араб қишлоқ (2 та), Арабшоҳид номли қишлоқлар ва бошқа этнонимлар билан эса Кенағас қишлоғи, Миришқор қишлоғи, Сарой, Сайёд қишлоқлари, Хитой ва Хитойян қишлоқлари, Хитоймачит, Қанглининг идораси, Катағоннинг гузари каби жой номлари этнотопонимлар жумласига киради⁷². Уларнинг баъзилари тўғридан-тўғри, бошқалари эса маълум бир ўзгаришларга учраган ҳолда Шаҳрисабз худуди жой номлари тизимида қуриш мумкин.

⁶⁸ Абдуллаев У., Валиханова Г. Фарғона водийси аҳолиси этник тарқибнинг шаклланиши ва этномаданий муносабатлар тарихи. – Т.: Navro'z. 2016. – Б. 75.

⁶⁹ Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – М.: Наука, 1976 – С. 112.

⁷⁰ Ражабова Р. Урта Осиё этномаданий жараёнларида араблар. – Б. 42.

⁷¹ Рузимурад Т., Раёнов Э., Ҳамроев С. Такдир сўмоқларида Пулати қишлоғининг ўтмиши ва бутунига бир назар. – Қарши: Насаф, 2000. – Б. 15.

⁷² Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Т.: Фан, 1968. – Б. 80–81.

Суфигузар ва Арабонгузар микропонимлари анча кадимий тарихга эга бўлган жой номларидир. Суфи арабча сўз бўлиб, масжидда азон айтувчи киши, муаззин ва содда одам маъноларини ифодалайди⁷³. Жанубий Сурхондарё воҳаси араблари бундан 200 йил бурун Шимолий Афғонистондан, аниқроғи, Балх тарафдан кучиб келишган. Баъзи манбаларда уларнинг аждодлари, асосан, чорвачилик билан шуғулланиб, кенг яйловлар қидириб Сурхондарё воҳаси орқали ўтиб, Қашқадарё, Самарқанд ҳамда Зарафшон томонларга бориб қолган дейилса, бошқа бир маълумотларда 1513 йилда Султон Жонибек арабларни Амударё соҳиллари, Балх, Шибирғондан Қашқадарё ва Зарафшон ҳудудларига кўчирган, деган фикрлар учрайди.

Россия империяси ва совет ҳукумати даврида тоталитар бошқарув ва зўравонликка асосланган тузум туфайли Ўзбекистон араблари муҳожирликка маҳкум этилди. Уларни ўлканинг турли ҳудудларига бориб жойлашишга мажбур этилганлигини айрим ахборотчиларимиз эътироф этишди. Жумладан, Сурхондарё вилояти Денов туманига қарашли Юрчи қишлоғида яшовчи араблар 1917 йиллардан кейин Қашқадарё вилоятининг Пўлати қишлоғига бориб жойлашиб, кейинчалик ўша ҳудудда истиқомат қилиб келаётганлигини эътироф этишади. Бу каби маълумотлар Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида яшаб келаётган араблар турмуш тарзи ва маданиятини урганишда муҳим ҳисобланади.

Тадқиқотларимиз даврида қаршилиқ, бухоролик, жейновлик, жугарилик каби номларни учратдик. Қашқадарё вилояти Косон туманига қарашли Пулати қишлоғидан Сурхондарё, Самарқанд ва Бухоро каби бошқа ҳудудларга арабларнинг жуда катта қисми чорва боқиш учун ёки очарчилик сабабли кўчиб боришган. Масалан, Сурхондарё вилоятининг Кизирик, Шеробод ҳамда Денов тумани Юрчи қишлоғида арабларнинг «галтакчи» уруғи бориб жойлашган бўлса, Пулатининг Писталисидан Самарқанднинг Нарпай туманига қарашли Дуоба, Ўзбеккент, Чархин, Арабхона

⁷³ Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1969. – С. 383–645.

кишлоқларига ҳам араб уруғлари кўчиб бориб, яшаб келишмоқда⁷⁴. Каттақўрғоннинг шарқий қисмида жойлашган Пархўза қишлоғида ҳам араблар яшаб келишган. Аммо маҳаллий аҳоли уларни араб номи билан эмас, «қаршилик араб» номи билан атади. Бу каби мисолларни кўп келтириш мумкин⁷⁵.

Юқорида номлари қайд этилган этнопоним ва уруғларнинг пайдо бўлиши ҳамда туб жойли аҳоли, ўзбек ва тожик халқлари билан бир неча асрлардан бери этномаданий алоқалар натижасида баъзи араб номлари ўзбек ёки тожиклашиб кетган. Жумладан, қорахоний, турк, бешкал, қорасоний, галаботир, галатентак ва галадевона номларининг баъзилари «92 бовли ўзбек» уруғлари рўйхатидан ўрин олган бўлса, бир қисми эса мазкур рўйхатдан жой олган уруғларнинг бир тармоғи сифатида учрайди⁷⁶. Этнопонимлар халқ ҳаёти ва турмуш тарзи, урф-одати, анъанавий маросимларида ўз аксини топади. Араб номи билан боғлиқ этнопонимлар таҳлили натижасида шунга гувоҳ бўлдики, араблар вақт ўтиши билан маҳаллий халқларнинг таркибига сингиб, ўзбеклашаб кетган.

Хулоса ўрнида шунни таъкидлаш жоизки, минтақага арабларнинг кириб келишидан то ҳозирги кунгача бўлган тарихига назар тапилар эканмиз, араблар ўзбек ва тожик халқи тарихида сезиларли из қолдирганининг гувоҳи бўламиз.

Тарихий даврлар ўтиши билан ҳар бир халқнинг этник ўзлигини англаш ҳисси камайиб боради. Шундай халқлардан бири Ўзбекистон араблари деб атасақ, муболага бўлмаса керак, чунки улар ҳозирги кунда бухоролик, жейновлик, жугарилик, қаршилик каби номлар билан аталиб келинмоқда.

⁷⁴ Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти, Денов тумани, Юрчи қишлоғи. – 2011 йил. Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти, Нарпай тумани, Дуобо қишлоғи. – 2012 йил.

⁷⁵ Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти, Нарпай тумани, Чархин қишлоғи. – 2012 йил.

⁷⁶ Раҳимов Р. Ўрта Осиё этномаданий жараёнларида араблар... – Б. 47.

Амалий тавсиялар:

1. Ўзбекистон ҳудудида аҳолининг полиэтник хусусияти минтақада алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бу ерда ўзбеклардан ташқари тожиклар, козоклар, қисман араблар ва бошқа миллат вакиллари яшаб келишган. Улар ўртасида тарихан таркиб топган этномаданий алоқалар жамоавий анъаналарда ҳам ўз аксини топган. Тўпланган маълумотларни қиёсий, тарихий-этнографик нуқтан назардан солиштириш натижасида юртимизда яшаб келаётган миллат вакилларининг бир-бири билан этник алоқадор бўлганлиги аниқланди.

2. Илмий таҳлил қилиш натижаси шуни кўрсатдики, мавжуд манбалар ва адабиётлар муаллифлари Ўзбекистондаги араб халқининг этногенези ва этник тарихи урф-одати ва маросимлари ҳақида баъза этнографик маълумотлар берилган бўлса-да, лекин уларнинг ишларида араб халқининг этник ўзлик англашга оид махсус илмий гадқикотлар мавжуд ўрганилди.

3. Тарихий даврлар ўтиши билан ҳар бир халқнинг этник ўзлигини англаш ҳисси камайиб боради. Шундай халқлардан бири Ўзбекистон араблари деб атасак, муболаға бўлмаса керак, чунки улар ҳозирги кунда бухоролик, жейновлик, жугарилик, қаршилик бугунги кунда илмий жиҳатга тавсия этилади.

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги нутқи. // «Халқ сўзи», 2017 йил, 25 январ
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947-сон фармонининг 1 иловасида келтирилган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”. <http://strategy.regulation.gov.uz>.
3. *Абдуллаев У.* Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. (XIX-XX аср бошлари) – Т.: Yangi nashr. 2005. – Б. 33.
4. *Абдуллаев У., Валихонова Г.* Фарғона водийси аҳолиси этник таркибининг шаклланиши ва этномаданий муносабатлар тарихи. – Т.: Navro'z. 2016. – Б. 75.
5. *Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий.* Бухоро тарихи // Форс тилидан А. Расулев таржимаси. «Мерос» туркуми. – Т.: Камалак, 1991. – Б. 115–125.
6. *Абу Райҳон Беруний.* Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар. Т. I. – Т.: Фан, 1968. – Б. 72.
7. *Абу Райҳон Беруний.* Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. I–II–том. – Т.: Фан, 1968. – Б. 468; *Аҳмад Яссавий.* Ҳикматлар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 – Б. 254; *Заҳириддин Муҳаммад Бобур.* Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1989. – Б. 367.
8. *Ал-Истаҳрий.* Китоб масоликв ал-мамолик. «Материалы по истории киргизов и Киргизии» Том. 1 – М., 1973.
9. *Аҳмедов Ҳ.* Арабхона қишлоқ тарихи. – Навоий. Мунис. Умиди нашриёти, 2005. – Б. 4.
10. *Баранов Х. К.* Арабско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1969. – С. 383–645.
11. *Бартольд В. В.* Историко-географический обзор Ирана // Соч. Т. VII – М.: Вост. лит–ра, 1971. – С. 90.

12. *Бартольд В. В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. – М.: Вост. Лит-ра. 1968. – С. 180–190.
13. *Волин С. Л.* К истории среднеазиатских арабов // Труды второй сессии ассоциации арабистов. – М.: – Л., Изд-ва АН СССР 1941. – С. 114.
14. *Данилевский Г. И.* Описание Хивинского ханства, 1843–1851 г. – С. 58.
15. *Дониёров Х.* Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Т.: Фан, 1968. – Б. 80–81.
16. *Исмаилов Х.* Традиционная одежда арабов Кашкадарьинском обл... – С. 238.
17. *Исмоилов Х.* Ўзбек тўйлари. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – Б. 140
18. История ат–Табари. Избранные отрывки (Перевод с арабского В. И. Беляева. Дополнения к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова) – Т.: Фан, 1987. – С. 85–86.
19. *Ўлдошев М. И.* Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. – Т.: Ўздавнашр, 1959. – Б. 288.
20. *Кармышева Б. Х.* Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – С. 252.
21. *Кармышева Б. Х.* Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным) – М.: Наука, 1976. – С. 252.
22. *Камалиддинов Ш. С.* Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX начала - XIII вв. – Т.: Узбекистон, 1996. – С. 149–225.
23. *Кармышева Б. Х.* Основные виды переносного жилища узбеков и кочевые жилища народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 2000. – С. 252.
24. *Кармышева Б. Х.* Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – М.: Наука, 1976. – С. 112.
25. *Қаюмов А. Р.* Этнотопонимлар – Ўзбек халқининг этник таркиби хусусиятларини ўрганишда манба сифатида // Этнос ва маданият:

- анъанавийлик ва замонавийлик V республика илмий конференцияси материаллари. – Т.: Фан, 2010. – Б. 102–103.
26. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлар топонимлари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – Б. 183.
27. Қораев С. Этнонимика. – Т.: Ўзбекистон, 1979. – С. 12–13.
28. Куръони Карим // Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур таржимаси. – Тошкент, 1992.; Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. Ал-жамиъ Ас-Саҳиҳ. – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1997. 1-жилд. – 560 б. Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Т: “Адабиёт ва санъат” 1989.
29. Мадаминжанова З. Арабы Южного Таджикистана (Историко-этнографический очерки) – Душанбе, 1995. – С. 133.
30. Мадаминжанова З. Арабы Южного Таджикистана (историко-этнографические очерки) – Душанбе, 1995. – С. 133.
31. Мадаминжанова З. Арабы Южного Таджикистана (Историко-этнографические очерки). – Душанбе, 1995. – С. 27–31.
32. Материалы Всероссийской переписи 1920 г. Перепись населения в Туркестанской республике. Сельское население Ферганской области по материалам переписи 1917 г. Вып. IV. 1924. Ч. I. – С. 32–33.
33. Материалы по районированию Средней Азии // Территория и население Бухары и Хорезма. – Т.: 1926. - Ч. 1. – С. 289.
34. Материалы по районированию Средней Азии Кн. 1. Территория и население Бухары и Хорезма. Кн. 1–2. – Т.: 1926. – С. 252.
35. Муқминова Р. Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане. XVI в Вакъфаме. – Т.: Фан, 1966. – С. 354.
36. Муллажанов И. Р. Население Узбекской ССР. – Т.: Фан, 1989. – С. 43.
37. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи. 1988. – Б. 14–15.
38. Нафасов Т., Турсунов Ш. Қарши шаҳри маҳалла ва кўча номлари. – Т.: Маънавият, 2008. – Б. 22–23.

39. *Ражабов Р.* Ўзбекистон араблари ва улар истиқомат қиладиган аҳоли максанлари хусусида // Илмий-таҳлилий Ахборот – Т., 2012 – № 2. – Б. 4.
40. *Ражабов Р.* Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси... – Б. 35.
41. *Ражабов Р.* Ўрта Осиё этномаданий жараёнларида араблар... – Б. 47.
42. *Ражабов Р.* Ўрта Осиёда кечган этномаданий жараёнларда араблар иштироки // Ўзбекистон ҳудудида кечган этномаданий муносабатлар ва унинг давлатчиликнинг шаклланишидаги ўрни. Республика илмий анжумани материаллари. – Т.: 2012 – Б. 146 – 147.
43. *Ўзимурод Т., Райҳонов Э., Ҳамроев С.* Тақдир сўқмоқларида Пўлати кишлоғининг ўтмиши ва бугунига бир назар. – Қарши: Насаф, 2000. – Б. 15.
44. *Саидов М., Равшанов П.* Жейнов тарихи... – Б. 11–12.
45. Сборник материалов для статистики Самаркандской области за 1887–1888. Самарканд, 1890. – С. 161–203.
46. *Султонова Г. Н.* Ўрта асрларда Марказий Осиёдаги демографик жараёнларга таъсир этган омиллар туғрисида айрим маълумотлар // Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик. – Т.: Фан, 2010. – Б. 37.
47. *Сухарева О. А.* Бухара XIX – начале XX вв. – М.: Наука, 1966. – С. 327.
48. *Турсунов Н. Н.* Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг этник хусусиятлари (XIX аср охири XX аср бошлари): // Тарих фанлари номзоди, дисс... автореф. – Т., 2006. – Б. 63.
49. Ўзбек совет энциклопедияси. 1-жилд. – Т.: Фан, 1971. – Б. 425–426.
50. *Ҳасанов А. А.* Қадимги Арабистон тарихи ва уни ўрганиш муаммолари // Тарих фанлари доктори дисс... – Т., 1994. – Б. 5–6.
51. Этнический атлас Узбекистана. – Т.: Узбекистана, 2002. – Б. 27.